

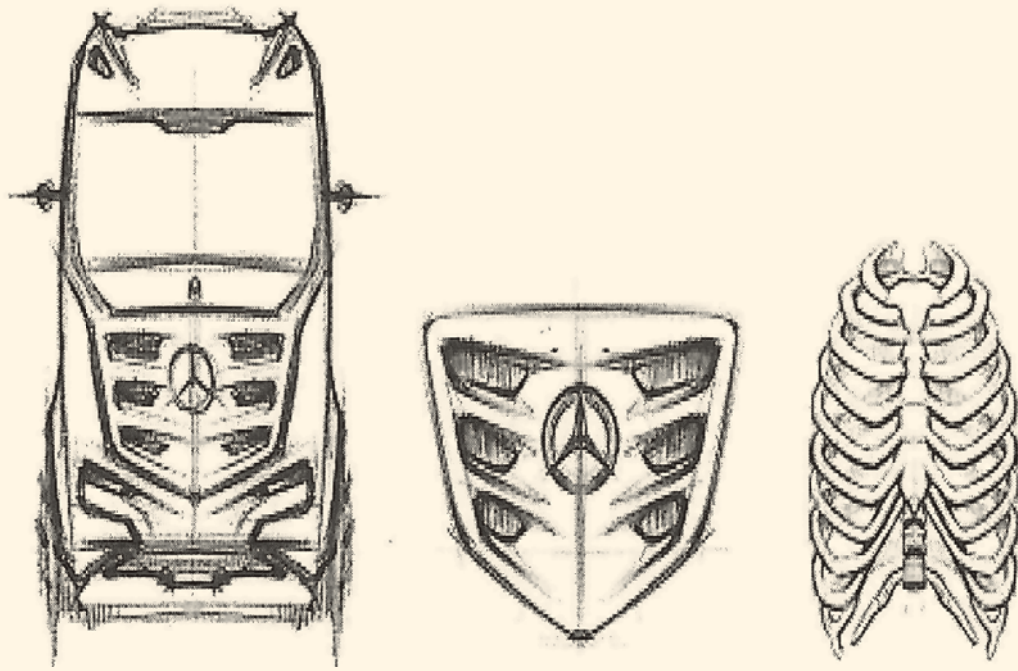
سنجش کتاب «فرهنگ و هنر» بامحک یک سال آموزش

سعید مجیدی، دبیر هنر، شهر تهران

چکیده

این مقاله، با هدف بررسی محتوایی کتاب جدیدالتألیف فرهنگ و هنر هفتم و با تکیه بر یک سال آموزش این کتاب در کلاس درس تهیه شده است. تجارب مؤلف نشان داد که اشکالات متعددی در این کتاب وجود دارد که می‌توان به همخوانی نداشتن برخی از مطالب کتاب با سطح فهم و سواد دانش‌آموزان و ناهماهنگ بودن کتاب با دانش روز اشاره کرد. توجه به یافته‌های این مقاله می‌تواند به رفع نقص‌های کتاب هنر هفتم کمک کند و آن را برای دانش‌آموزان پربارتر سازد.

کلیدواژه‌ها: کتاب فرهنگ و هنر هفتم، سنجش، اشکالات و ایرادها

شکل ۱. طراحی جلوبندی خودرو بنز با الهام از قفسه سینه انسان

مقدمه

۱. برداشت اشتباه از هوش طبیعت‌گرا در بخش تجسمی

از مواردی که بیش از اندازه در بخش تجسمی بر آن تأکید شده، طبیعت و محیط پیرامون و تأثیر آن‌ها در تولید اثر هنری است؛ به شکلی که به دانش‌آموز القا می‌شود تنها و تنها می‌بایست از طبیعت الهام بگیرد و نقش بزند و طرحی در اندازد. به سبب همین تفکر، کتاب پر از تصاویر گل‌ها و گیاهان شده است. به گونه‌ای که بیشتر یادآور زیست‌شناسی گیاهی است تا کتاب فرهنگ و هنر. ریشه این تفکر را آن چنان که مؤلفان نوشته‌اند در نظریه هوش‌های چندگانه هاروارد گاردنر، به‌ویژه هوش طبیعت‌گرا باید جست‌وجو کرد.

لذا ابتدا به بررسی ریشه‌های این تفکر نزد مؤلفان در کتاب «راهنمای تدریس فرهنگ و هنر معلمان» پایه هفتم می‌پردازم.

ص (۳): «برداشت‌های حسی و زیباشناختی فرد در ارتباط با خلقت و محیط اطراف او شکل می‌گیرند؛ یعنی در اینجا از هوش طبیعت‌گرا بهره می‌برد.»

ص (۴): «بهتر است درس فرهنگ و هنر با ارتباط با طبیعت شروع شود و سپس به رشته‌های هنری مختلف بپردازد.»

ص (۷): «طبیعت با همه اجزا و نشانه‌هایش برای انسان، نهایت کمال و زیبایی و منبع الهام است.»

اما با توجه به مطالب بالا و روند تبیین و توصیف بخش اول کتاب (هنرهای تجسمی) متوجه می‌شویم که برداشتی سطحی و شتاب‌زده از نظریه هوش‌های چندگانه، به‌ویژه هوش طبیعت‌گرا، صورت پذیرفته است. حال ببینیم هوش طبیعت‌گرا در اصل چگونه تعریف می‌شود و آیا به اهداف و

کتاب‌های درسی از ارکان مهم آموزش و ارتقای سطح علمی و هنری در هر کشوری هستند و نقش بسزایی در افزایش یادگیری مخاطبان‌شان دارند. کتاب‌هایی که هزاران هزار دانش‌آموز در سراسر کشور هر ساله باید آن‌ها را بخوانند و علم و هنر را از آن‌ها بیاموزند. بنابراین نقد و بررسی کتاب‌هایی با این شمارگان بالا، که به اجبار نیز مطالعه می‌شوند، ضرورتی دو چندان می‌یابد. پس از سی سال که خلاً کتابی به‌روز و مطابق با معیارهای فرهنگی هنری جدید احساس می‌گردید، خوشبختانه از سال تحصیلی ۹۳-۹۲ کتاب جدیدی با عنوان «فرهنگ و هنر» در اختیار دانش‌آموزان پایه هفتم متوسطه اول، قرار گرفته است. پس از چاپ این کتاب، در تابستان همان سال وزارت آموزش و پرورش با نقد و هم‌فکری برخی معلمان هنر از جمله نگارنده این سطور، اصلاحاتی در برخی مطالب آن انجام داد اما نقد و بررسی کتاب به زمان بیشتری نیاز داشت تا با تأمل و شکیبایی مطالب کتاب به محک تجربه سپرده شوند.

این نقد حاصل پژوهش و به محک سنجش و تجربه قرار دادن یک سאלه مطالب کتاب پس از ویراست جدید است که نگارنده به‌عنوان یکی از دبیران هنر در کلاس و با مطالعه بیشتر آن را انجام داده است. در اینجا لازم است قدردان و سیاست‌گذار زحمات ارزشمند گروه مؤلفان باشم که کتابی پر بارتر نسبت به گذشته طراحی و تألیف کرده و در اختیار ما قرار داده‌اند.

این نقد در پنج بخش - که در چند مورد پیوندهایی با یکدیگر دارند - نگاشته شده است.

شکل ۲. طراحی چراغ‌های ماشین براساس فرم و حالت چشم گاو

برنامه‌های درسی کتاب فرهنگ و هنر منجر خواهد شد. در تعریف آمده است: «توانایی انسان در تشخیص انواع جانداران (گیاهان و جانوران) و حساس بودن نسبت به اجزای دیگر جهان طبیعت «ابر و سنگ‌ها» را هوش طبیعت‌گرا می‌نامند. این توانایی که در زمان‌های گذشته از تاریخ تکامل بشریت در میان شکارچیان و کشاورزان از اهمیت خاصی برخوردار بوده، امروزه هم در مشاغلی مثل آشپزی و گیاه‌شناسی بسیار مهم است و نقش‌ها و عرصه‌هایی هم که این توانایی در آن‌ها کاربرد دارد عبارت‌اند از: گل‌فروشی، زیست‌شناسی، گیاه‌شناسی، محیط‌بانی و ...» (آقازاده و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۶).

در نظر نگرفتن نقش‌ها و کاربردهای اصلی و فرعی هوش طبیعت‌گرا و هوش تجسمی باعث گردیده است که بخش تجسمی کتاب بیشتر حال و هوای زیست‌شناسی گیاهی داشته باشد و کتابی باشد پر از تصاویر گل و گیاه و میوه. مگر درس تنوع طرح‌ها (درس دوم)، درس ایده گرفتن از گل‌ها نیست که باز هم در درس دوم نقاشی فقط گل‌ها منبع الهام و زیبایی قرار گرفته‌اند؟

آن هم به خوبی هدایتگر ذهن دانش‌آموزان به سمت خلاقیت نیست و با تصاویر خوب و روندی صحیح نیز آموزش داده نشده است، تا دانش‌آموزان بدانند که هنرمندان به چه صورت به‌طور کاربردی از طبیعت الهام می‌گیرند. شکل‌های ۱ و ۲ نمونه‌هایی کاربردی در الهام گرفتن از طبیعت است.

ج. مشکل دیگر نبود خط کرسی مشخص در سرمشق‌هاست. خط کرسی، معیار و شاخص بسیار خوبی در آموزش سطرها به نوجوانان است و همکاران با تجربه می‌دانند که در کلاس‌های پر ازدحام ۳۰ تا ۴۰ نفره، این مسئله چقدر راه‌گشاست و چگونه روند آموزش را تسریع می‌کند.

د. از دیگر مشکلات سرمشق‌ها انتخاب کلماتی با اتصالات بسیار دشوار و البته بدون رعایت اصل مهم آموزش از آسان به دشوار است. کلماتی مانند: آنست، آفرینت، خضر، پهلوی، به خشنودی، آهسته، که بسیاری از دانش‌آموزان در املاهای معمولی خود نیز آن‌ها را درست نمی‌نویسند. وقتی بسیاری از

برنامه‌های درسی کتاب فرهنگ و هنر منجر خواهد شد. در تعریف آمده است: «توانایی انسان در تشخیص انواع جانداران (گیاهان و جانوران) و حساس بودن نسبت به اجزای دیگر جهان طبیعت «ابر و سنگ‌ها» را هوش طبیعت‌گرا می‌نامند. این توانایی که در زمان‌های گذشته از تاریخ تکامل بشریت در میان شکارچیان و کشاورزان از اهمیت خاصی برخوردار بوده، امروزه هم در مشاغلی مثل آشپزی و گیاه‌شناسی بسیار مهم است و نقش‌ها و عرصه‌هایی هم که این توانایی در آن‌ها کاربرد دارد عبارت‌اند از: گل‌فروشی، زیست‌شناسی، گیاه‌شناسی، محیط‌بانی و ...» (آقازاده و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۶).

آن هم به خوبی هدایتگر ذهن دانش‌آموزان به سمت خلاقیت نیست و با تصاویر خوب و روندی صحیح نیز آموزش داده نشده است، تا دانش‌آموزان بدانند که هنرمندان به چه صورت به‌طور کاربردی از طبیعت الهام می‌گیرند. شکل‌های ۱ و ۲ نمونه‌هایی کاربردی در الهام گرفتن از طبیعت است.

۲. اشکالات آموزشی و علمی بخش خوش‌نویسی

ضمن گفتن «دست مریزاد» به مؤلف محترم بخش خوش‌نویسی، که سرمشق‌هایی به غایت زیبا نوشته‌اند،

حروف هنوز آموزش داده نشده‌اند، مثل ک، گ، ص، ف و ق، چرا باید چنین اتصالات دشواری را که در حد توانایی حرکتی دانش‌آموزان این سن هم نیستند، آموزش داد. از طرفی، چرا باید برخی از حروف در سرمشق‌ها بیش از حد تکرار شوند (مثلاً ۲۱ بار آ، و ۲۶ بار د)؟

هـ - «ابن مقله» در صفحات ۵۴، ۶۰ با دو نام مختلف (ابوعلی محمدبن علی شیرازی) و (ابن مقله بیضاوی شیرازی) آمده که برای دانش‌آموزان غیر ضروری است و باید اصلاح شود.

و- از اشتباهات علمی که در بسیاری از کتاب‌های خوش‌نویسی و از جمله همین کتاب رخ داده، روایتی افسانه‌ای درباره پدید آمدن خط نسخ از خط کوفی به دست ابن مقله در قرن سوم هجری (صفحات ۵۴، ۶۰) است.

بسیاری از محققان برجسته ایرانی و خارجی بر این باورند که «از آغاز دوران‌های اسلامی دو نوع خط کوفی و نسخ وجود داشته است.» (آذرنوش، ۱۳۸۸: ۶۹) غلامحسین یوسفی نیز این مطلب را تأیید می‌کند: «از خطوط نبطی، خط نسخ عربی گرفته شد و از خط سریانی، خط کوفی» (یار شاطر و دیگران، ۱۳۸۴: ۲۱) و در رد پدید آمدن خط نسخ از کوفی آمده است: «در مورد خط نسخ که از آغاز اسلام در کنار خط کوفی دیده می‌شود (ظاهراً اولین اثر از سال ۲۲ هجری است) سخن فراوان رفته است. تا دیر زمان همه دانشمندان به ظاهر امر نگریسته آن را مشتق از خط کوفی می‌دانستند لکن از اوایل

قرن ۱۹ دوساسی، با در نظر گرفتن انتشار آن در سال‌های اول اسلام، اشتقاق آن را از کوفی بعید دانست» (آذرنوش، ۱۳۸۸: ۷۱).

استاد مجتبی مینوی و برژه^۱ هم معتقدند: «این دو خط از دیرباز وجود داشته‌اند اما برژه می‌گوید کوفی در عربستان و نسخ در مصر رواج داشته است» (آذرنوش، ۱۳۸۸: ۷۱). و آخرین سند در رد عدم تطور نسخ از کوفی از محقق ارجمند، آن ماری شیمیل است که می‌گوید: «دیر زمانی است اعتقاد راسخ نخستین شاگردان خوش‌نویسی اسلامی (و نیز برخی تاریخ نگاران مسلمان) مبنی بر اینکه خط نسخ‌وار از تطور کوفی به وجود آمده، رد شده است» (آن ماری شیمیل، ۱۳۸۲: ۳۹).

البته منابع معتبر دیگری نیز به این اسناد می‌توان افزود که پدید آمدن خط نسخ از کوفی را منسوخ می‌دانند.

۳. تعاریف و توضیحات اشتباه از وزن، ضرب و بحر در بخش هنرهای آوایی

در بخش هنرهای آوایی، درس اول سعی شده است وزن از طریق اشکال به دانش‌آموز شناسانده شود، سپس وزن را از طریق شعر و وزن آن توضیح و آموزش داده شده است و در پایان نیز مفهوم وزن موسیقی در ذهن دانش‌آموز جا می‌افتد که این روند جالب و مؤثر است.

اما ضعف دانش و اشتباهات مؤلف محترم در تعریف و

توضیحات وزن باعث گنگی و بیچیدگی متن درس شده است. برای مثال در صفحه ۹۹ سطر ۶ در توضیحی اشتباه نوشته شده:

«کلمات ضربه‌هایی ایجاد می‌کنند که

تکرار آن‌ها وزن را به وجود می‌آورد.»

اولاً، کلمات ضربه ایجاد نمی‌کنند

بلکه ضرب‌هایی که به جای هر «هجا»

نواخته می‌شوند وزن ایجاد می‌کنند. هر

چند وزن ذهنی توسط هجاهای کوتاه و

بلند در اشعار عروضی وجود دارد.

باز در همان صفحه آمده است:

«تکرار پی در پی یک الگوی صوتی

در زمان مشخص را وزن می‌نامند.»

اما استاد ابوالحسن نجفی، عروض‌دان

و وزن‌شناس، می‌گوید: «تکرار پی‌درپی

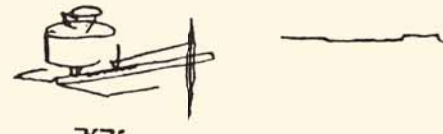
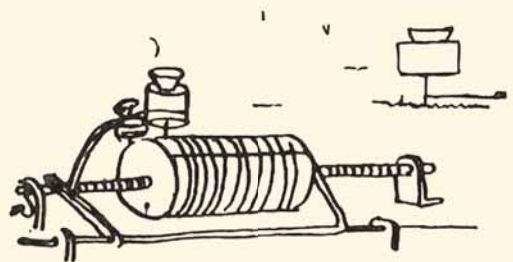
(مثلاً تق تق تق تق ...) هیچ احساس

وزنی در ما پدید نمی‌آورد. اما اگر آن‌ها

را تبدیل به مقادیر متساوی و منفصل

بکنیم (مثلاً تق تق تق تق تق / تق / تق

تق تق ...) در این صورت احساس وزن

Kreuzi
Walter
Edman
Aug 12/77

تصویر ۳. طرح اولین ماشین سخن‌گو (فونوگراف) که توسط توماس ادیسون کشیده شده است و خود مخترع در تاریخ ۱۲ اوت ۱۸۷۷ زیر آن را امضا کرده است.

«فرهنگ توصیفی اصطلاحات

عروض «قیاس کنید: «بحر عروضی صورتی خاص از ترکیب هجاهاست که در آن، تناسب معینی میان هجاهای کوتاه و بلند برقرار است؛ به نحوی که آن ترکیب را با صورتی دیگر که حاصل تناسب دیگر می‌باشد، نتوان در یک قطعه آمیخت» (حسین مدرسی، ۱۳۸۳: ۵۲).

ضمنا خلیل‌بن/احمد فر‌هیدی، بنیان‌گذار علم عروض، هر وزن را به‌دلیل ظرفیت و وسعت آن از جهت به نظم درآوردن معانی و اندیشه‌های مختلف و گسترده در آن‌ها به دریا (بحر) تشبیه کرد.

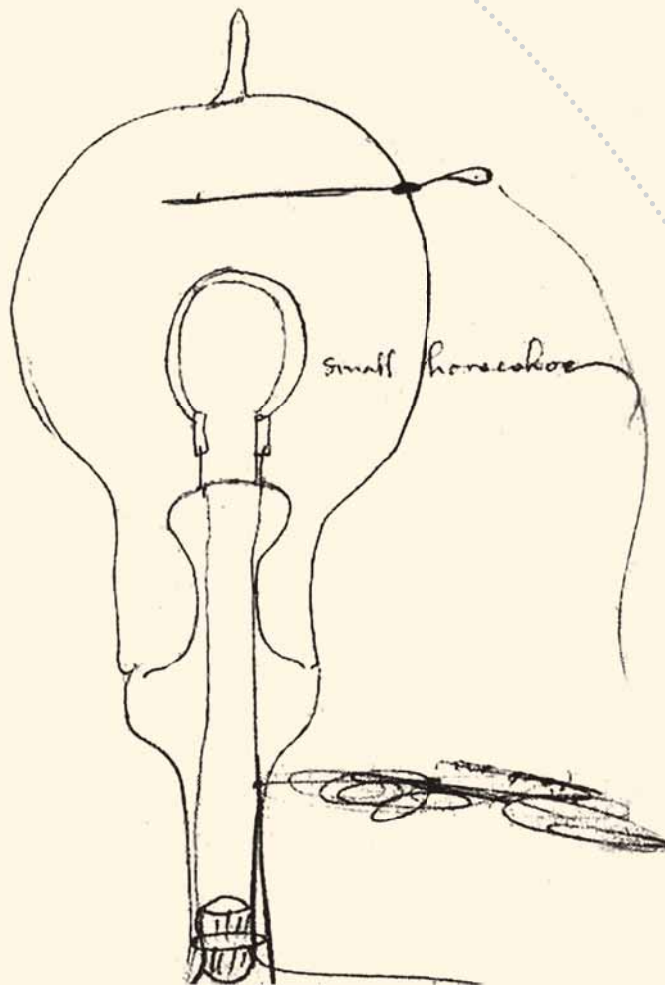
۴. نثری گنگ و ثقیل برای دانش‌آموزان

برخی از صفحات کتاب با زبانی ثقیل و به صورتی گنگ و پیچیده نوشته شده و درک آن برای دانش‌آموزان در این سن دشوار است. در ادامه به چند مورد اشاره می‌شود:

۱. در صفحه ۴۸ کتاب آمده است: «پیشینه هنر خوش‌نویسی و شاخه‌های مختلف آن به روزگار پیدایش خط می‌رسد. در این میان، ابداع هر نوع خط به‌طور رسمی به یکی از بزرگان تاریخ هنر خوش‌نویسی نسبت داده شده، اما چون خط محصول تجربه جمعی است، کاربردهای اولیه انواع آن پیش از آنکه به طور رسمی ابداع شوند، وجود داشته است.

خط کوفی: شکلهایی از خطوط، پیش از اسلام در حجاز رواج داشتند اما پس از اسلام به حوزه‌های تحت نفوذ جهان اسلام نیز راه پیدا کردند و هندسه کامل‌تری یافتند. مجموع این شکل‌ها در شهر کوفه بیشترین تغییر و تکامل را پیدا کرد و به خط کوفی مشهور شد.

برای درک چنین مطلبی هر کس ابتدا می‌بایست شناختی از جغرافیای تاریخی اسلام و تاریخ تطور و تکامل خطوط عربی داشته باشد و این اطلاعات را به هم مربوط سازد. آیا «هندسه کامل‌تر خطوط» و «حوزه‌های تحت نفوذ» واژگان و عبارات قابل درکی برای مخاطبان در این سن هستند؟ با مراجعه به کتاب مطالعات تاریخی و اجتماعی یکی دیگر از کتاب‌های درسی این بچه‌ها ببینید چگونه اصطلاحات و واژگان دشوار به‌خوبی تعریف و توضیح داده شده‌اند. آیا

تصویر ۴: حباب لامپ طراحی شده توسط توماس ادیسون در آزمایشگاه پژوهشی‌اش منلوپارک، نیوجرسی، ۱۸۸۰

به وجود می‌آید» (امید طیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۰۲). اشتباه دیگر در توضیح صفحه ۹۹ سطر چهارم از پایین رخ داده؛ آنجا که نوشته شده است:

«در آواهای ریتمیک، الگوهای ریتم در فاصله هر ضرب تا ضرب دیگر نمود پیدا می‌کنند».

لازم به توضیح است الگوهای ریتم در فاصله هر میزان تا میزان بعدی تکرار می‌شوند، نه در فاصله هر ضرب تا ضرب بعدی و در ادامه، نرده‌های ضخیم معادل خطوط میزان هستند نه ضرب‌ها.

اشکال دیگر در تعریف «بحر شعری» صفحه ۹۹ سطر آخر رخ داده که نوشته شده است:

«در ادبیات قدیم به وزن‌های شعری که ایجاد ضرب می‌کردند، بحر شعری می‌گفتند». بدون هرگونه توضیح اضافی کافی است این تعریف را با تعریف زیر از کتاب ارزشمند

صحیح است پیش از آنکه تفاوت خط و خوش‌نویسی را توضیح دهیم یا تعریف و توصیف از آن‌ها ارائه داده باشیم، وارد این مباحث شویم؟ متأسفانه نسبت دادن ابداع خط نسخ به یکی از بزرگان خوش‌نویس (ابن مقله) در صفحه ۵۴ کتاب نیز ریشه در ذهنیت اشتباه بالا دارد که در بخش (۲ - و) این نقد به آن پرداخته شده است و مؤلفان محترم بخش خوش‌نویسی خود نیز بدان گرفتار شده‌اند.

۲. نمونه دیگر این پیچیده‌نویسی در صفحه ۵ مطلب را پیچیده‌تر و دیر فهم‌تر کرده است. در آنجا نوشته شده: «آن‌ها هنگام طراحی هر شیء متناسب با کاربرد آن، شکل، اندازه، رنگ، بافت، جنس و ... مناسب را انتخاب و تلاش می‌کنند طرحی زیبا ارائه دهند که مورد توجه دیگران قرار گیرد.» که می‌شود آن را با خط قبلی‌اش چنین ویراست: «طراحان با نگاه دقیق به تنوع طرح و رنگ در پدیده‌های طبیعت به طراحی می‌پردازند و به‌ویژه در آثار کاربردی خود (ماشین‌ها، بناها و...) شکل، اندازه، رنگ، بافت و جنس و ... را با عملکرد آن‌ها هماهنگ می‌سازند.» هر چند اصل مطلب باید تصحیح شود، اما به همین ویراست اکتفا می‌کنیم.

۳. نمونه‌ای دیگر از این ثقیل‌نویسی‌ها، سخنی است که در پیش‌گفتار یا مقدمه کتاب با «دانش‌آموزان عزیز» در میان گذاشته شده است، که چند بند اول آن سنگین است و شیوه نگارشش نیز تناسبی با دانش‌آموزان این سن ندارد. نگارنده این نقد فکر می‌کند روی سخن این مطالب بیشتر دبیران محترم باشد؛ چرا که عبارت‌هایی مانند: «ماهیت حوزه یادگیری» و «چگونگی آموزش هنر در نظام آموزش و پرورش رسمی کشورها» و یا «فلندران حقیقت به نیم جو نخرند»، دور از سطح درک دانش‌آموزان است و آن‌ها نمی‌توانند مخاطب باشند. اما بندهای بعدی آسان فهم‌ترند و مستقیماً دانش‌آموزان را مخاطب قرار داده‌اند که بر این مطالب نیز دو ایراد اساسی وارد است.

اولاً - انتخاب «از بین رشته‌های سفالگری و گلیم بافی» که اصولاً رشته‌هایی عملی‌اند و به ابزار و لوازم نیاز دارند، به شرایط و امکانات هر مدرسه و کلاس بستگی دارد، نه خواست دانش‌آموز. ثانیاً - در سطرهای آخر وعده یک لوح فشرده آموزشی داده شده که متأسفانه خبری از آن نیست.

۵. ایرادهای رسم الخطی کتاب

انتخاب رسم الخطی ثابت از اصول مهم اکثر انتشارات معتبر است، و جا دارد وزارت‌خانه‌ای به اهمیت آموزش و پرورش نیز رویه‌ای ثابت را در رسم الخط خود اختیار کند و هر از چندگاهی آن را تغییر ندهد. چرا که این تغییر رسم الخط جز آشفتنگی و سرگردانی برای دانش‌آموزان در پی ندارد و در نهایت نیز به افت کیفی آموزش می‌انجامد.

- از نمونه‌های این تغییر رویه رسم الخط را می‌توان در کتاب فرهنگ و هنر مشاهده کرد که مشکلاتی از قبیل تناقض و ناهماهنگی رسم الخط آن با سایر کتب و آموخته‌های نگارشی دانش‌آموز، به‌ویژه رسم الخط کتاب فارسی پایه ششم و دستورالعمل‌های املائی ایجاد می‌کند.

- مشکل اساسی‌تر رسم الخط سرمشق‌های بخش خوش‌نویسی است.

طبق سنت، کاتبان قدیم بیشتر اوقات برای سرعت بخشیدن به کتابت و به جهت قدرت‌نمایی خوش‌نویسانه کلمات را سر هم می‌نوشتند اما در این کتاب با ویژگی‌های آموزشی و خاص این مقطع سنی، هیچ ضرورتی وجود ندارد که پیش از آموزش اتصالات ابتدایی به ترکیباتی چنین دشوار بپردازیم. از سویی، این سرهم‌نویسی‌ها با دانش املائی دانش‌آموزان نیز هماهنگی ندارد و البته می‌توان با جدا نویسی هم که با سواد آن‌ها هماهنگی دارد سرمشق‌هایی نوشت. آنست (سرمشق ص ۶۱)، رنجه‌ها (سرمشق ص ۶۱ و پشت جلد)، بهخشنودی و دلها (سرمشق ص ۶۵)، بهکام (سرمشق ص ۶۶)، بهدشت (سرمشق ص ۶۷) از جمله این سرهم‌نویسی‌هاست.

- مورد دیگر تناقض املائی در نوشتن کلمات یکسان است که نمونه‌هایی از این تناقض‌ها در جدول زیر ارائه شده است:

خط (ص ۴۸)	خط (ص ۴۸ دوسطر پایین‌تر) و صفحات (۵۲، ۵۳)
طراحان (ص ۵)	طراحان (ص ۷۱)
تجسمی (ص ۸)	تجسمی (ص ۷)
خوش‌نویسی (ص ۴۲)	خوش‌نویسی (همان صفحه)

* منابع

۱. آذر تاش، آذر نوش. (۱۳۸۸). راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی. تهران: انتشارات توس.
۲. آیت‌اللهی، مینو و دیگران. (۱۳۹۳). فرهنگ و هنر (کتاب معلم)، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، .
۳. آقازاده، محرم و دیگران. (۱۳۹۳). کاربرد هوش‌های چندگانه در کلاس درس، ج اول، تهران: مرات.
۴. اسلامی، سید حسن. (۱۳۹۱). اخلاق و آیین نقد. ج اول، تهران: خانه کتاب.
۵. شمیل، آن‌ماری. (۱۳۸۲). خوش‌نویسی و فرهنگ اسلامی. ترجمه اسدالله آزاد، ج سوم، مشهد: به نشر.
۶. طبیب زاده، امید. (۱۳۹۰). جشن‌نامه ابوالحسن نجفی، ج اول، تهران: انتشارات نیلوفر.
۷. مدرسی، حسین. (۱۳۸۳). فرهنگ توصیفی اصطلاحات عروض، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
۸. یار شاطر، احسان. (۱۳۸۴). خوش‌نویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا). ترجمه پیمان متین، ج اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.